

MÜZAKİRƏ VƏ DİSKUSSİYA
ОБСУЖДЕНИЯ И ДИСКУССИИ
DEBATES AND DISCUSSIONS

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV (Azərbaycan)*

ELAM DİLİNİN "TÜRKMƏNŞƏLİ" SÖZLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə elam dilindəki 30 söz (onların bir qismi mixi yazı sistemindən istifadə edən digər xalqların dillərində də qeydə alınıb) Azərbaycan türkcəsində işlənməkdə olan sözlərlə müqayisə olunur. Onlardan yalnız dördünün qədim türk abidələrində rast gəlindiyini nəzərə alaraq belə qənatə gəlirik ki, onlar azərbaycanlıların dilinə heç də Altaylardan miqrasiya nəticəsində keçməmişdir. Həmin sözlər Ön Asiya məkanında ümumişlək olduğundan Azərbaycanda yaşayan lullubi, quti, turukku və adını bilmədiyimiz digər qədim etnoslar tərəfindən qonşu xalqlardan, o cümlədən elamlılardan mənimsənilmişdir. X əsrin ərəb müəllifləri (İstəxri, İbn-Xavqəl) onların zamanında Xuzistanda (Elam sivilizasiyasının beşiyi) ərəb, fars və yəhudi dillərinə bənzəməyən, müəmmalı bir dildə danışıldığı haqqında məlumat verirlər. Bu dilin məhz elam dili olduğu güman edilir. Elam dilindən gələn bəzi alınmalar Altay və Orta Asiya türklərinin dilinə Şərqə köç edən etnoslar vasitəsilə ötürülə bilərdi. Belə ki, yazılı mənbələr e.ə. III minilliyin ikinci yarısında Zaqrosda yerləşən Tukriş ölkəsi haqqında məlumat verir. II minilliyin ortalarına aid mənbələrdə bu ölkə xatırlanmadığından hesab edirlər ki, onun sakinləri "toxar" adı ilə Çinin Sintszyan-Uyğur vilayətinə köçmüşlər. Onlara məxsus yazılı mənbələrdə, həqiqətən də, qədim türk sözləri qeydə alınıb.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, elam dili, mixi yazılar, qədim türklər, toxarlar, müqayisəli dilçilik, relikvi sözlər*

Onomastik və toponimik materialların təhlili əsasında prototürk dilində danışdığı güman olunan bəzi qrupların Azərbaycanın tarixi ərazilərində daha qədim dövrlərdən yayıldıqları və qonşuları ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr sferasında söz mübadiləsinə qatıldıkları ehtimal edilir. Lakin mənbələrdə prototürk dialektlərində danışan qrupların hansı ad və ya adlarla çıxış etmələri həllini tapmayan problem olaraq qalır. Məsələnin mürəkkəbliyi təkcə bu coğrafiyada məskunlaşan etnosların dilində mətnlərin yoxluğu ilə məhdudlaşmır. Onlara məxsus yer və şəxs adları yadelli qaynaqların dillərinin fonoloji və yazılarının qrafik imkanları səviyyəsində və təbii

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Tarix İnstitutu, "Azərbaycanın qədim tarixi" şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: alimirzoev.60@mail.ru

ki, təhrif olunmuş formada əks olunub. Mesopotamiya sakinləri təmasda olduqları qonşularını yalnız etnik əlamətlərinə (dilinə, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə) görə deyil, yaşadıkları coğrafi məkanın relyef xüsusiyyətlərinə və ya təmsil olunduqları hərbi-siyasi birliklərin adına əsasən adlandırdılar. Təbliğata hesablanan mənbələrdə Urmiya hövzəsi sakinləri mütləqəqli nailiyyətlərdən uzaq barbarlar, dini inancları olmayan, qarışıq və anlaşılmaq dillərdə danışan, siyasi orientasiyası qeyri-sabit, idarə olunmayan, qanunlara tabe olmayan toplum kimi təqdim olundurlar. Əslində, qonşularla müntəzəm qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində Urmiya hövzəsi sakinləri zaman-zaman dövrün hərbi-siyasi və iqtisadi sahələrdə qabaqçılıq nailiyyətlərini mənimləyir, fəaliyyətlərini gələcəyə hesablanan siyasətə uyğun nizamlayaraq beynəlxalq mühitə adaptasiya olurdular. Qonşu xalqların dilindən mənimlənməmiş terminlər də mədəni sferadakı mübadilələrdən qazanılmış uğurlardan xəbər verir. Bu alınma terminlər dilimizdə indi də işlənməkdədir.

Biz emosiyalara və illuziyalara qapılıraq prototürk dialektlərində danışan tayfaların Ön Asiya coğrafiyasında və onun tərkib hissəsi kimi Azərbaycan mühitində süni surətdə qədimləşdirilməsinin tərəfdarı deyilik. Son iki onillikdə dilimizin tarixinin qədimləşdirilməsi namına türk sözlərinin "ovuna çıxmaq" dəb halını alıb. Azərbaycanla həmişəlik ərazilərdə mövcud olmuş reliktdillər qramatik xüsusiyyətləri və dövrün tarixi vəziyyəti nəzərə alınmadan və müvafiq metodoloji baza yaradılmadan oxşar səslənən sözlərin müqayisəsinin nə ilə nəticələncəyi sirt deyil. Acınacaqlı hal odur ki, bəzən 1-2 təsadüfi bənzərliklə kifayətlənərək gah şumerliləri, gah da eləmliləri prototürk dilinin daşıyıcıları kimi təqdim edirlər. Bununla belə, Ön Asiyada miladdan əvvəl mövcud olmuş dillərdəki terminlərin dilimizdə indi də işləndiyini təsadüflə izah etmək olmaz. Dilimizin alt qatlarını substrat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində Ön Asiyanın reliktdillərinin əhəmiyyəti dənizdir, çünki bu dillərin materialları təkcə onlardan hər hansı birinin qısa zaman kəsiyində deyil, bütövlükdə uzunmüddətli tarixinin müqayisəli şəkildə tədqiqinə və müasir dillərə təsirini izləməyə imkan yaradır. Dilimizin unitikalığı da ondadır ki, onun substrat tərkibində nəinki çoxşaxəli dil ailələrinin, hətta lokal arealı əhatələyən ölü dillərin terminləri qorunub saxlanıb. Məhz bu terminlərə əsaslanaraq 1960-cü illərdən sovet tarix elmində qəbul olunmuş Altay nəzəriyyəsinə zidd olaraq türkdilli elementlərin Azərbaycanda miladdan xeyli əvvəl yayıldığı, daha doğrusu buranın yerli elementi olduğu haqqında fikirlər səslənməyə başladı. Z.Yampolski və Y.Yusifovun elmə gətirdiyi bu nəzəriyyə (Ямпольский 1966; Юсифов 1981; Юсифов 1983; Юсифов 1987) sonralar Q.Qeybullayev və F.Ağasıoğlu tərəfindən dəstəkləndi. F.Ağasıoğlu bu fikri "Urmu nəzəriyyəsi" adı ilə təqdim edir; ona görə, Urmiya gölü hövzəsi türkdilli toplumların ana vətəni olmuş və onlar buradan Orta Asiyaya, Altaylara yayılmışlar.

Ümumtürk mənşəli hesab edilən bir sıra sözlərin Ön Asiyanın mixi yazı sistemindən istifadə edən şumer, akkad, hurri, het, biayni kimi xalqların, eləcə də eləmlilərin dilində işlək olduğu dənizdir. Dövrümüzün tanınmış elam-şünaslarından Metyu Stolper hesab edir ki, elam dili e.ə. 2500-1800-cü illərdə Cənubi Azərbaycanda yayılmış dillərdən olmuşdur (Stolper, 2004: 61).

İranın cənubu (indiki Xuzistan, İlam, Fars, qismən Kermənşah ostanları) bəşər tarixində Şumer və Misirdən sonra Elam adlanan üçüncü qədim sivilizasiyanın beşiyi olmuşdur. İran yaylasının ilk mətnləri də onların dilində piktoqrafik işarələrlə tərtib olunub. Elamin tarixi ərazilərdəni məskunlaşan qədim etnoslar 3 antropoloji əlamət üzrə təsnif edilir:

1. uca boylu, qarabəniz və düz burunlu dolixosefal Xorasan tipi,
 2. nisbətən qısa boylu, qıvrım saçlı və qarğa dimdiyinə bənzər burunlu braxisefal Assirioidlər,
 3. daha qısa boylu, daha qarayanız, enli burunlu və qalın dodaqlı Dravid tipi.
- Eləmlilər öz ölkələrini **Ha-tamç-ti** və ya **Hal-tamç-ti** ("Əsilzadələr ölkəsi") adlandırdılar. Şumerlilər bu yeri **NİM+KI** ideogramları (hərflər "UCA"+"YER") ilə bildirir, aşşurlular və babililər **Elamtum**, yəhudilər "Elama" kimi eyni mənanı verən terminlərlə adlandırdılar. Bu yerin dili haqqında ilk məlumatlar Bisütun kitabosundan qaynaqlanır.

Hazırkı mərhələdə elam dili Ön Asiyada mövcud olmuş qədim yazılı reliktdillərdən ən zəif öyrəniləndir. Bu dil haqqında ilk məlumat Bisütun qayasına həkk olunmuş irihacəmlilərdən əldə edilib. İlk vaxtlar tədqiqatçılar (E. Bürnuf, J.Sen-Marten, N.Vesterqaard və digərləri) bu müəmmalı dili "Mada (=Midiya) dili" adlandırdılar. XIX-XX əsrlərin qovşığında alimlərin bir qrupu (J.Oppert, F.Veyssbax, H.Koşay) bu dili "turan", "Altay-Ural" və ya "fin-tatar" kimi adlarla təqdim edirdilər (Weisbach, 1890: 11, 21, 22, 46)¹. Həmin dövrdə alimlərin digər qrupu (G.Hüzzing, F.Bork, H.Vinkler, N.Marr) bu dilin Qafqaz qrupu dillərinə qohumluğu ideyasını dəstəkləyirdilər. Yeni mətn nümunələri tapıldıqca bu dilin adına aydınlıq gətirmək mümkün oldu. Həmin mətnləri yazdıranlar özlərini "Anşanın və Suzun hökmdarı" adlandırdıqlarından bu dili həmin toponimlərlə müvafiq olaraq adlandırmaq təklif olundu. Bu toponimlərdən birincisi Elam dövlətinin tarixi vilayətini, digəri siyasi-ideoloji mərkəzini təmsil etdiyindən XX əsrin əvvəllərində bu mətnlərin dilinin "Elam dili" adlandırılması qəbul olundu. Persepoldan (indiki Taxti-Comşid, Fars vilayətində) tapılmış elamdilli mətnlərin 30 mindən artığı (99%-i) Əhəməni dövrünə aiddir. Ümumilikdə, qeyd edilmiş təxminən 700 söz (bəzilərinin mənası bilinmir) elam dilinin müasir dillərdən hər hansı biri ilə genetik bağlılığı müəyyənləşdirməyə yetmir. Hazırda bu dilin mənşəyi barədə 4 nəzəriyyəyə üstünlük verilir:

- 1) Alimlərin bir qrupu (İ.M.Dyakonov, D.Mak-Alpin və başqaları) elam dilini dravid qrupu dillərin (telugu, malayalam, kannada və s.) əcdadı hesab edir (nəzəriyyə XIX əsrin ortalarında R.Kolduel tərəfindən irəli sürülmüşdü).
- 2) B.Rozenkrans elam ləksemlərini Anadolunun hind-Avropa mənşəli dillərindən (o cümlədən het) sözlərlə müqayisə etmişdi.
- 3) V.Blajekə görə bu dil Afro-Asiya makrodil ailəsi daxilində qərarlaşmışdı.
- 4) Q.S.Starostin leksikoloji material əsasında belə qənaətə gəlmişdi ki, elam dili dravid və Afro-Asiya dilləri arasında körpü rolunu oynayır.

¹Elam-türk paralelliyi ayrıca mövzu kimi Türkiyə tədqiqatçısı Zeynək Koşay tərəfindən araşdırılmışdır, lakin onun "Elam-Türk diləkrablığı" (Ankara, 1938) əsəri ilə tanış ola bilməmişik.

İlk dəfə A.D.Mortman 1870-ci ildə nəşr etdirdiyi "Über die Keilinschriften Zweiter Gattung" adlı məqalədə elam dilində türk sözlərinin olduğunu bildirmişdir. Elamşünaslığın yaradıcılarından olan F.Vaysbax vaxtilə bu dili türk dillərinin formasına kimi təqdim etmişdir. Hazırda bu nəzəriyyə ilə heç kim ciddi məşğul olmur, halbuki elam və türk dillərində üst-üstə düşən xeyli məqamlar var. Məsələn,

1. Tipoloji baxımdan hər iki dil ittisaq (aqlütinativ) strukturludur və şəkilçilər sabit söz kökünün sonuna əlavə olunur.

2. Hər iki dil yoxsul fonetikasi ilə diqqəti cəlb edir; elamdilli mətnlərdə 12 samit və 4 sait səs qeydə alınıb. Maraqlıdır ki, *ñ* ("sağır nun") səsi hər iki dil üçün (hətta şumer dili üçün) səciyyəvi idi².

3. Elam dilində isimlər 6 formada hallana bilirdilər və maraqlıdır ki, onun dialektlərinin birində, dilimizdə olduğu kimi, isimlərə ziyəlik halını bildirmək üçün *-n* şəkilçisi əlavə olunurdu.

4. Elam dilindəki ziyəlik hal şəkilçisi *-ki* mənsubiyyət göstəricisi funksiyasında dilimizdə də işlənir və s.

Aşağıda elam leksikonundan 30 sözün (yağlı şriftlə göstərilib) dilimizdə vaxtilə işlənmiş və indi də işlənməkdə olan sözlərlə (kursivlə göstərilib) müqayisəsi verilir.

1. *bat* "ayaq" (Hinz, Koch, 1987: 111) > *bud*.

2. *hal* "torpaq", "yer" (Hinz, Koch, 1987: 593-594; Köniq, 1965: 186) > *el*³.

3. *hurtu-r* (Hinz, Koch, 1987: 723-724) > *hurri/urartu*. *huradi* "döyüşçü", "qoşun" (Хачикян, 1985: 47; Е.э. III minilliyin sonlarına aid mətnlərdə xatırlanan *hu-ur-ti*⁴ (Humurtu) toponimində və Urartunun Sardurihurda qalasının adında nəzərə çarprı) > akkad. *qaradu* (Липин, 1957: 176) > *ordu*

4. *husa* "qamış" (Hinz, Koch, 1987: 702; Юсифов, 1963: 245) > *hasir*.

5. *huti/hutta* "iş", "etmək" (Hinz, Koch, 1987: 707-709) > *et-mək*.

6. *lhši* (Дьяконов, 1967: 98) > *işq*.

7. *irti* (dialekt formaları *riti/rutu*) "xanım", "qadın" (Hinz, Koch, 1987: 784) > *ilti* (qardaşların həyat yoldaşları).

8. *kassu* "buynuz" (Hinz, Koch, 1987: 449), "qoşun" (Юсифов, 1963: 245) > *keçi, quzu*.

9. *kik* "səma", "tanrıların məkanı" (Hinz, Koch, 1987: 465; Köniq, 1965: 195) > azərb. *göy*.

10. *killi* "yundan toxunulmuş əşya" (Юсифов, 1963: 247; terminin mənə kateqoriyası *ŞİG* "yun" şumerogramı ilə yazılırdı) > *kilim*.

11. *kıman* "ox" (Hinz, Koch, 1987: 476; Юсифов, 1963: 247) > *kaman*.

12. *Kirpisir* teonimi (Hinz, Koch, 1987: 470; Zadok 1984: 68)⁵ > *hurri*. *kurbe* > *urartu*. *kirpisi* > akkad. *gurpisi* "zirehli geyim" (Хачикян, 1985: 46; Липин, 1957: 63)⁵ > *kirpi*.

² Məsələn, elam dilindəki *sunkik* ("hökmdar"), *tingih* ("gətirmək") kimi sözlərdə bu səs nəzərə çarprı, lakin elam dilinin fonologiyasına həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində bu fakt nədənsə diqqət yetirilmir.

³ Elam antroponimiyası da bu keçidi təsdiq edir. Müqayisə et: *hampan-bal-tai* / *hum-ba-ll, da-šu*, **šimut-bal-tai* / **šimut-el-tai* (Zadok, 1984: 12, 40).

13. *kur/kurpi* "əl" (Hinz, Koch, 1987: 469; Юсифов, 1963: 246) > *qol*.

14. *kutu* "ev heyvanı", "sürü" (Hinz, Koch, 1987: 498, 549) > akkad.

kudānu "qatır" (Дьяконов, 1956: 125, прим.3) > *xotüq*.

15. *muru-n* "torpaq" (Hinz, Koch, 1987: 954-955) > *ça-mur* sözündə.

16. *patin* "vilayət" (Hinz, Koch, 1987: 167; Weisbach 1890, s.106) > *urart*.

patari "şəhər" (Хачикян 1985, с.70). Elam və biayni terminlərinin kökündə şumerilərin *bad* "qala" sözü durur > *batn, vətən*.

17. *piiti* "saxsı qab növü" (Hinz, Koch, 1987: 224; Юсифов 1963: 251) > *piiti* (yemək növü). Milli mətbəximizin Şəki bölgəsi üçün səciyyəvi olan nümunəsi – *piiti*, ənənəvi olaraq saxsı qabda bişirilir.

18. *pur* (Hinz, Koch, 1987: 241-242) > *barmaq*.

19. *sarum* > *hurri*. *sahari* "ağac növü" (Юсифов, 1963: 251) > azərb. *sərv* ağacı.

20. *šalur* "alıcənab" (Hinz, Koch, 1987: 1128) > "Kitabi-Dədə Qorqud" da Qazan xanın ləqəbi "*šalur*".

21. *šaparrak-me/šaparrak-umme* "döyüş" (Hinz, Koch, 1987: 1118) > azərb. *şapalaq*. *šaparrak* sözü adətən ədəd və rəqəmlərin sıra sayını, eləcə də, hərəkətin ardıcılığını bildirən *-umme* formantı ilə yazılırdı (Дьяконов 1967, с.99-100).

22. *šutur/šutar* "qanun" (Hinz, Koch, 1987: 1187; Zadok 1984, p.41) > azərb. *sədr*.

23. *silh* "güc/qüvvət" (Hinz, Koch, 1987: 1072) > azərb. *silah*.

24. *siri* "qulaq" (Hinz, Koch, 1987: 1089) > *sırğa*.

25. *šak* "varis oğul" (Hinz, Koch, 1987: 1110-1111) > azərb. *çağsa, uşaq*.

26. *tit* (Hinz, Koch, 1987: 328) > azərb. *dil*. *Titinra, titipi, titukra* ("yalan") sözü *tit-* "dil" sözündən yaranıb (Hinz, Koch, 1987: 339-340).

27. *urtak* (Hinz, Koch, 1987: 1248) > azərb. *ortaq*. Bu söz Elam şəxs adlarında komponent qismində qeydə alınıb. Məsələn, bu sözü Elam şahı Şilhak-İnşuşinakin qızı Urutuk⁶-Elhalahunun ("İlahə Elhalahuya ortaq"; ehtimal ki, Elha-lahu gözəllik ilahəsi olmuşdur) və e.ə. 675-663-cü illərdə Temti-Humban-İnşuşinakla (Aşşurbanapalın salnaməsində hipokoristik, yəni qısaltılmış formada Teuman) birgə Elamı idarə edən şah Urtakunun adlarında görmək olar (Köniq, 1965: № 54, s.120). Sözlün, haqiqətən də, Elam dilində işlək olması Elam hidronimlərindən biri ilə də təsdiq olunur. Plini "Təbiə tarix" əsərində (VI, 136) Elimaida ölkəsindən (Aşşur mətnlərində Luristanda yerləşən Ellipi/Ellime) axan Ortacea adlı çay barədə məlumat verir. Bu çayı, əminliklə Elama hərbi yürüşlə əlaqədar Akkad şahı Rimuşun mətnində xatırlanan Kablitum (akkadca "orta") çayı ilə eyniləşdirmək olar (Potts, 1999: 105).

⁴ Məsələn, *Kuk-Kirpiş* ("Zirehli qorunan") şah ismində *Ku-ur-PI* teonimi ("Kurvi" kimi də oxunur) Nuzi arxivinin sənədlərində xatırlanır (Oppenheim, 1937: 30, anm.5).

⁵ *Ku-ur-pi-Adad* ("Tann Adadın zirehi") qanşımənşəli (hurri-akkad) teofor isimdə də nəzərə çarprı (Zadok, 1987: 22).

28. **GIŞ. z/şali** ("ağac" determinativi ilə bildirilən əşya) (Hinz, Koch, 1987: 1279) > *şala, çalı*

29. **zana** "xanım" (Hinz, Koch, 1987: 1282) > fars. *zanən* > *Sənəm* qadın ismi.

30. **zul** (Hinz, Koch, 1987: 1314) > *su* və *şalala* sözündə.

Bir-neçə söz istisna olmaqla (məsələn, 3, 9, 26, 27-cı sözlər), digərlərinin Orxon-Yenisey abidələrinin leksikonunda analoqu qeydə alınmayıb. Nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycanın tarixi cənub torpaqlarının müəyyən hissəsi və oranın lullubi və qutimənşəli sakinləri bir əsr ərzində elamlıların yaratdığı konfederativ dövlətin – Simaşkinin tərkibində, daha sonralar Elamın digər şahlarının siyasi təsiri altında olub (Əlimirzəyev, 2017; Əlimirzəyev, 2018). Qərbi Azərbaycandan (Urartu şəhəri Arqıştihinilidən - yerli azərbaycanlıların Qəmərli adı ilə tanıdıqları indiki Armavirdən) elam dilində tərtib olunmuş iki fal mətni və "Gilqameş haqqında epös"ün fraqmentinin elam dilinə tərcüməsi tapılıb (Potts, 1999: 301). Əhəmə-nilərin hakimiyyəti zamanı pars (qədim fars) dilinin təsiri nəticəsində imperiyanın təsərrüfat dili olan elam dilinin lügət tərkibində və sintaksisində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir (Дьяконов, 1967: 93). Antik müəlliflərin də əsərlərində elimelərin (elamlıların) Atropatənənin ərazisi yaxınlığında məskunlaşdığına dair qeydlərə rast gəlmək olar (Ямпольский, 1957). Bu faktlar elamlıların müəyyən qrupunun Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yayıldığını və dillərinin yerli əhali tərəfindən anlaşıldığını təsdiqləyir.

Erkən orta əsrlərdən gec olmayaraq bu dil bəzi arxaik terminlərin türk dilinə keçməsinə təsir göstərən bilərdi. Başqa sözlə, müqayisəyə cəlb olunan 30 sözün əksəriyyəti onların türkdilli tayfaların Altaylardan qərb istiqamətinə axını ilə əlaqədar gəlmədiyinə işarə edir. Bu fikri dilimizdəki "qeyri-türkmənşəli", "aborigen" sözlərin Ön Asiyanın mixiyazılı reliktdillərinin (şumer, akkad, elam, hurri, biayni) leksik fondunda da yer alması, yəni onların yerli mənşəli olmaları təsdiq edir. Haqiqətən də, Urmiya gölü hövzəsinin (Azərbaycanın tarixi cənub torpaqları) aborigen sakinləri olan lullubilər, qutilər və turukkuqlar əsrlər boyu qonşu xalqlarla (şumerlilər, babililər, aşurlular, hurrilər, urartulular, eləcə də elamlılarla) qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrdə olmuşlar və təbii ki, bu əlaqələr sözlərin mübadiləsinə təsirsiz ötürməyə bilməzdi. Yazılı elam və yazılı türk dilləri arasındakı 1000 illik zaman məsafəsi onlar arasında nə vaxtsa mövcud olmuş bənzər qrammatik əlamətlərin silinməsinə səbəb olmuşdur. X əsrin ərəb müəllifləri İstəxi və İbn-Xavqəl Xuzistanda ərəb, fars, suryani (arami) və yəhudi dillərinə bənzərməyə əsaslandırdığı barədə məlumat vermişlər. Alimlər yekdilliklə bu naməlul dili elam dilinin qalığı hesab edirlər (Potts, 1999: 415).

"Yerli" terminlərin müəyyən qismi qədim türk dillərinə İran yaylasından keçməklə Şərqi miqrasiya edən etnik qruplar vasitəsilə ötürüldüyünü də mümkün hesab edirik. Bu terminlər türk dillərinə vaxtilə Ön Asiyada yaşayan, müəyyən dövrdən sonra müəmmalı səbəblərdən Altaylara miqrasiya edən topluqlar vasitəsilə keçə bilər. Məsələyə tarixi-tipoloji aspektdən yanaşdıqda nəzəri cəhətdən bu topluqlardan birini – toxarları (ana vətənlərindən ilk qopan hind-avropalılar)

əminliklə təyin etmək mümkündür. Hələ e.ə. III minilliyin ortalarında şumerdilli mirzələr hind-Avropa mənşəli hesab olunan prototoxarların Zaqrosun mərkəzi hissəsində, Qutium ölkəsinin qonşuluğunda yerləşən şahlıqlarını Tukriş adlandırdılar.⁶ Het mətnlərində əks olunan hurri mifoloji ənənəsinə bu ölkənin Kikkipatalı adı (isim hurrimənşəlidir) şahı məlum idi (Zadok, 1987: 21). E.ə. II minilliyin ortalarında yazılı mənbələrdə bu şahlıq və onun sakinləri haqqında informasiyalar gözlənilmədən kəsilir. Təxminən 2000 il sonra onlar hind, soqd, yunan mənbələrində **toxar**, **eləcə** də, qədim türk mətnlərində **tuyrı** formalarda Şərqi Türkdüstanda (Çinin Sintszyan-Uyğur vilayəti) üzə çıxırlar. Maraqlı faktdır ki, artıq eramızın III əsrinə aid toxardilli mətnlərdə qədim türkdəndən mənimşənilməmiş sözlərə təsadüf olunur (Гамкрелидзе, Иванов, 1989:7). Toxarların vasitəsilə Altaylara "köç edən" sosial terminlərə qədim türklərdə geniş yayılmış **yabqu** hökmdar terminini (şumerlərin **ab-gal** ("icma başçısı"; "müdrük") termini ilə eynidir) misal göstərmək olar. Bu termin Elamın şimal hüdüdlərindəki Bit-karzi-yabku şəhərinin adında (Дьяконов, 1956: 127, прим.2)⁷, Qədim Babil dövrü mətnlərində xatırlanan Dur-Yabugani toponimində ("Yabqunun qalası") və Yabku-bat şəxs adında da (Zadok, 1987: 17) nəzərə çarpır. III Tiqlatpalasın e.ə. 744-cü ildə yürüş etdiyi Kuşianaş İran yaylasında (Luristanda) (Дьяконов, 1956: 194, прим.3) toxarlara aid edilə bilən sonuncu coğrafi məntəqə hesab oluna bilər⁸. Məhz toxarlar bizim eramın I-III əsrlərində Orta Asiya coğrafiyasında (Əfqanıstan, Pakistan, Şimali Hindistan, Şərqi Türkdüstən) fəaliyyət göstərən güclü Kuşan imperiyasının yaradıcıları olmuşlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev, A. (2017). "Su adamları" və Simaşki dövlətinin Azərbaycan tarixində yeri // BDU İlahiyat fakultəsinin elmi məcmuəsi, № 27, s. 75-87
2. Əlimirzəyev, A. (2018). Simaşki çarlığının sakinləri / "Elm tarixi və elmsünnaslığı: fənlərarası tədqiqatlar" mövzusunda I beynəlxalq elmi konfrans. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 29-30 oktyabr, s.346-350.
3. Гамкрелидзе, Т., Иванов В. (1989). Первые индоевропейцы в истории: предки тохар в древней Передней Азии // Вестник древней истории, № 1, с.14-39.
4. Дьяконов, И.М. (1956). История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва, Ленинград, Издательство Академии Наук СССР.
5. Дьяконов, И.М. (1967). Языки древней Передней Азии. Москва, Наука, Главная редакция восточной литературы.

⁶ Tikriş (və ya Sıqriş) ölkəsi Ardalan yaxınlığında və ya Urmiya gölünün şimal-şərqdə lokalizə olunur (Дьяконов, 1956: 164). TjS səs paralelliyi elam dili üçün səciyyəvi idi; müqayisə et: *temti* [sımti] "hökmdar". Tikrişdən qutilərə adı etno-antropnim ("Kutu") maldurdu (Zadok, 1987: 26).

⁷ Kaşularla (kasplərin əcdadları) əlaqli olan "Karziyabku" toponimi, bəlkə də, eyni mənada olan "Karziبرا" (<karzi+bra>: sonuncu komponent hurrilərin *ewri* "hökmdar" tituluна uyğundur) yer adı ilə eyniləşdirilməlidir. Bu halda toponimin *kar-zibra* kimi komponentlərə bölünməsi yanlış hesab olunmalıdır (Дьяконов, 1956: 201, прим.5).

⁸ Kuşianaş < *kušan+taš*, sonuncu komponent kaşuların dilində "yer", "məkan" anlamındadır. Kuşan hökmdarları da *yabqu* titulu daşıyırdılar.

6. Липин, Л.А. (1957). Аккадский (вавилонско-ассирийский) язык. Выпуск II, Словарь. Ленинградский Государственный Университет.
7. Юсифов, Ю.Б. (1963). Эламские хозяйственные документы из Суз // Вестник древней истории. Москва, № 3, с.204-261.
8. Юсифов, Ю.Б. (1981). О происхождении азербайджанского народа / Материалы научной конференции, посвященной 60-летию АПИ имени В.И. Ленина. Б., с. 236-240.
9. Юсифов, Ю.Б. (1983). О языках древнейших насельников Азербайджана (III тыс. до н.э.) / Вопросы азербайджанской филологии. Б., с.63-72.
10. Юсифов, Ю.Б. (1987). К значению древних топонимов в изучении этнической истории Азербайджана // АМЕА Хəbərlər (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), № 2, с.101-110.
11. Хачикян, М.Л. (1985). Хурритский и урартский языки. Ереван, Издательство АН Армянской ССР.
12. Ямпольский, З. (1957). О северных эламитах // Труды Музея Истории Азербайджана. Баку, том 2, с.199-211.
13. Ямпольский, З.М. (1966). Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана // Ученые записки Азербайджанского Государственного Университета. Серия истории и философии. Баку, № 2.
14. Hinz, W., Koch, H. (1987). Elamische Wörterbuch // Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Berlin. Ergänzungsband 17. Band I-II, Verlag von Dietrich Reimer in Berlin.
15. König, F.W. (1965). Die Elamische Königsinschriften. Graz, Selbstverlag, 228 s.+44 tafeln.
16. Oppenheim, L. (1937). Studien zu den nichtsemitischen Nuzi-Namen // Archiv für Orientforschung. Graz, Band 12, Heft 1/2, ss.29-39.
17. Potts, D.T. (1999). The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient Iranian state. Cambridge University Press.
18. Stolper, M.W. (2004). Elamite / The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages (Edited by Woodard R.D.). State University of New York, Buffalo, pp.60-94.
19. Weisbach, F. (1890). Die Achamenideninschriften Zweiter Art. Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung.
20. Zadok, R. (1984). The Elamite Onomasticon. Napoli, Instituto Universitario Orientale.
21. Zadok, R. (1987). Peoples from the Iranian Plateau in Babylonian during the Second Millennium BC // Iran, Vol. 25, pp.1-26.

Allahverdi Alimirzayev (Azerbaijan)

О «тюркских» словах эламского языка

Резюме

В представленной статье сравнивается 30 слов эламского языка (некоторые из них зарегистрированы и в языках других народов, использующих систему клинописи) со словами, употребительными в азербайджанском языке. Учитывая, что только четыре из них обнаружены в древнетюркских памятниках, мы приходим к такому выводу, что они вошли в язык азербайджанцев совсем не в результате миграции с Алтая. Ввиду общеупотребительности этих слов в пространстве Передней Азии они были переняты луллубеями, кутиями, туруккийцами и другими неизвестными нам древними этническими группами, проживающими на территории Азербайджана, у соседних народов, в том числе эламитов.

Арабские авторы X века (Истахри, Ибн Хаукаль) сообщают, что в их времена в Хузестане (колыбели цивилизации Элама) говорили на непонятном языке, не похожем на арабский, персидский и еврейский. Предполагается, что этим языком являлся именно эламский. Часть слов, заимствованных из эламского языка, могла перейти в язык алтайских и среднеазиатских тюрков посредством этносов, мигрирующих на восток. Так, письменные источники второй половины III тыс. до н.э. дают информацию о стране Тукриш, расположенной в Загросе. Поскольку в источниках середины II тыс. такая страна не упоминается, считается, что ее жители переселились в китайскую провинцию Синьцзян-Уйгур под названием «тохаров». В принадлежащих им письменных источниках действительно обнаружены древнетюркские слова.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, эламский язык, клинописные тексты, древние тюрки, тохары, сравнительное языкознание, реликтовые слова.*

Allahverdi Alimirzayev (Azerbaijan)

About the "Turkic Origin" Words of the Elamite Language

Summary

The article presented here compares 30 words in the Elamite language (some are also found in the languages of other peoples that produced cuneiform writing) with words used in the Azerbaijani language. In view of the fact that only four of them were found on ancient Turkic monuments, we conclude that they did not enter the language of Azerbaijanis as a result of migration from Altai. The common usage of these words in the lands of the Near East implies that they were taken in by the Lullubis, Kutis, Turukians and